

שאלה של שיעור

שנה ה' – סוגיות בהלכה
מפגש 3 (86)

הנושא: תפילה – להתחבר או להקריב

לעילוי נשמת אחותי, מויכל ברנובסקי

תשכ"ב תשס"ז

פתיחה

בשבועות האחרונים מתקיים דיון גלוי לגבי אורך התפילה על גבי מוסף "שבת" של "מקור ראשון". כל הכותבים יוצאים מתוך נקודת מבט הלכתית מחייבת, ומתוך רצון לשיפור הכוונה בתפילה. הם נחלקו רק בשאלה האם דרך זו יעילה להשגת המטרה והאם תועלתה גדולה מנזקה.

גם אני כתבתי בשנים האחרונות לא מעט על התפילה, ואף ארגננו יחד ערב בנוגע לתפילה, ששאלת אורך התפילה הייתה אחת ממוקדיו.

בשיעור זה אני רוצה להעמיד את הדיון בהקשרו המלא, מנקודת מבטי.

הגדרות

בדיון זה חשוב להבהיר את ההגדרות כדי שהדובר והשומעים יפרשו באותה צורה את המושגים.

תפילה – במובנה הרחב הוא כל פנייה של אדם אל אלוהים. במובנה המצומצם משמעה תפילת עמידה ("שמונה-עשרה"). במובן המצומצם היא מופיעה בכל דברי חז"ל ובהלכה.

לתפילה חוברה בתקופה מוקדמת מאוד "קריאת שמע", שהיא הצהרת נאמנות של עם ישראל לה'. "שמע ישראל (ש)ה' אלוהינו (הוא גם) ה' אחד". החובה להסמיך "גאולה" (פרשת ציצית, שיש בה סיפור יציאת מצרים, או ברכת "גאל ישראל שלאחריה) ל"תפילה" (כאמור: "שמונה-עשרה") היא קדומה מאוד. ונשים לב! תפילה היא פנייה של האדם החוצה, אל האלוהים. קריאת שמע היא פנייה של האדם פנימה, אל עצמו.

בתקופות מאוחרות יותר צורפו קטעים נוספים לתפילה, ואלו העיקריים שבהם:

- א. ברכות קריאת שמע (שבאו להבהיר את הרעיונות של קריאת שמע – כלימוד תורה, כביטוי של התחלפות היום והלילה, וכקריאה לגאולה).
 - ב. פסוקי דזמרא (שמטרתם להכין את הלב לתפילה).
 - ג. ברכות השחר (שבמקורן היו נאמרות בבית, עוד לפני ההגעה לבית הכנסת).
 - ד. תחנון (שמדגיש חלק מן התפילה, בבקשה לסליחה ולגאולה).
 - ה. קדושה (שנאמרת בשחרית שלוש פעמים: בברכה הראשונה של קריאת שמע, בחזרת הש"ץ וב"קדושה דסדרא" = "ובא לציון גואל").
- לכל אחד מהם יש תפקיד מובחן.

ערכה של תפילה ללא כוונה

"המתפלל צריך שיכוין את לבו בכולו, ואם אינו יכול לכוין בכולו - יכוין את לבו באחת".

אמר רבי חייא אמר רב ספרא משום *אמא מבית* רבי: באבות.

בבלי ברכות ל"ד ע"ב (מתורגם)

לכתחילה האדם נדרש לכווין את לבו בכל התפילה, והוא צריך לעשות את כל הדרוש לשם כך. בדיעבד, אם כיוון לבו בברכה הראשונה – יצא ידי חובתו, ואם לא כיוון לבו בברכה הראשונה – לא יצא.

אמירה קיצונית יותר, מבית מדרשו של רבי אליעזר, קובעת:

...אמר רבי אליעזר: לעולם ימוד אדם את עצמו, אם יכול לכוין את לבו - יתפלל, ואם לאו - אל יתפלל!

בבלי ברכות ל' ע"ב

כלומר, מי שיודע שלא יוכל להתפלל – שלא יתחיל בכלל. זו גם דעתו של האמורא רב, ואמוראים נוספים שהלכו בדרכו:

אמר רב חייא בר אשי אמר רב: כל שאין דעתו מיושבת עליו - אל יתפלל. משום שנאמר "בצר אל יורה"¹.

רבי חנינא ביום שכעס לא התפלל. אמר: "בצר אל יורה" כתוב.

בבלי עירובין ס"ה ע"א

וכך אמנם פוסק הרמב"ם:

מצא דעתו משובשת ולבו טרוד אסור לו להתפלל עד שתתיישב דעתו, לפיכך הבא מן הדרך והוא עיף או מיצר אסור לו להתפלל עד שתתיישב דעתו, אמרו חכמים ישהה שלשה ימים עד שינוח ותתקדר דעתו ואח"כ יתפלל.

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים ד', ט"ו

אולם הטור (רבי יעקב בעל הטורים) כתב:

והאידנא אין אנו חוזרין בשביל חסרון כוונה שאף בחזרה קרוב הוא שלא יכוין אם כן למה יחזור.

טור אורח חיים הלכות תפלה סימן קא

וכך פסק הרמ"א.

העולה מכך שלמרות שאדם יודע שלא יוכל להתפלל הוא מחויב להתפלל, ואם התפלל ולא כיוון – לא יחזור ויתפלל. מה המשמעות של תפילה כזו? אם האדם ממלמל מילים שאין הוא חושב אותם, אם אינו מרגיש שהוא עומד מול האלוהים, האם בכלל התפלל?

¹ אין זה פסוק מן התנ"ך. רש"י משער שהוא מספר בן סירא, אבל גם שם הוא לא נמצא. מאיר בר אילן מביא מספרו של רבי משה בירדוגו **ראש משביר** (ליוורנו 1765) על מסכת עירובין (דף לו ע"ב, בסוף פירושו למסכת), שמעיד בשם חכם שראה את הפסוק ב"ספר אחיה השילוני". עדויות על ספר זה יש בתימן ובקוצ'ין.

זו אינה האמירה של פרופ' ישעיהו ליבוביץ', שעיקרה של התפילה היא החובה לאומרה. כפי שראינו, דברי ההלכה בעניין נובעים ממקור שדורש כוונה וחשיבה, ו"נכנע" למציאות בגלל חוסר היכולת של המתפלל לעמוד בסטנדרט ההלכתי. לעומתו, ליבוביץ' רואה זאת כתפילה ראויה לכתחילה.

את הדילמה הזו מעלה בצורה חזקה ביותר רבינו בחיי:

ודע, כי המלות תהיינה בלשון. והעיון – בלב. והמלות כגוף לתפלה, והעיון – כרוח. וכשיתפלל המתפלל בלשונו, ולבו טרוד בזולת ענין התפלה, תהיה תפלתו גוף בלא רוח וקליפה בלא לב, מפני שגופו נמצא ולבו בל עמו עת תפלתו, ובכמוהו אמר הכתוב: "יען כי נגש העם הזה בפיו ובשפתיו כבודני ולבו רחק ממני" (ישעיהו כ"ט 13).

ומשלו זה עוד לעבד, שבא אדוניו לביתו וצוה אשתו ובני ביתו לכבדו ולעשות כל אודותיו, והלך לו הוא והתעסק בשמחה ובשחוק ונמנע מעבד אותו בעצמו ומהשתדל בכבודו ולעשות מה שהיה ראוי לו, ובני ביתו לא יכלו למלא מקצת מצרכיו, מפני היותו רחוק מהם, וקצף עליו אדוניו ולא קבל כבודו ועבודתו והשיב הכל בפניו. וכן המתפלל, כשיהיה לבו ומצפונו ריק מענין התפלה, לא יקבל האל ממנו תפלת אבריו ותנועת לשונו.

ספר חובות הלבבות שער ח – שער חשבון הנפש פרק ג

תפילה ללא כוונה אינה רק לא-מספיק טובה, היא מהווה עלבון ופגיעה באלוהים.

ובכלל, עמדת הוויתור על המאבק למען תפילה ראויה נראית לא מתאימה לפוסקי הלכה, שאמורים להיאבק על שיפור התפילה.

"טוב מעט בכוונה מהרבות שלא בכוונה"

הטור כותב:

ויפיל תחנתו לפני המקום, אחד המרבה ואחד הממעט ובלבד שיכוין לבו בתחנוניו כי טוב מעט בכוונה מהרבות בהם שלא בכוונה.

טור אורח חיים הלכות הנהגת אדם בבקר סימן א

דבריו של הטור מבוססים, כפי הנראה על המשפט "אחד המרבה ואחד הממעט ובלבד שיכוין לבו לשמיים" המופיע כמה פעמים בקשר ללימוד תורה, ולקורבנות הדלים (עוף ומנחה). להקשר זה האחרון נחזור בהמשך.

וגם רבי יוסף קארו בשולחן ערוך הביא הלכה זאת:

טוב מעט תחנונים בכוונה, מהרבות בלא כוונה.

שולחן ערוך אורח חיים א' ד'

רבי אברהם אבלי הלוי גומבינר ("מגן אברהם", ממפרשי השו"ע במאה ה-17), רואה זאת רק בדיעבד:

כלומר אף על פי שהמרבח כוון לבו גם כן, מכל מקום אם הממעית לא היה ספק בידו לעשות הוא רצוי להשם יתברך כמו המרבה.

מגן אברהם סימן א' ס"ק ו'

אבל רבי דוד הלוי ("טורי זהב" - הט"ז, מפרשניו המובהקים של השו"ע, בן המאה ה-16) רואה בכך הנחייה לכתחילה:

כי לפעמים הוא ריבוי התפלה סיבה לשלא יוכל לכוון ואם כן טוב לקצר ולכוון, על כן אמר "אחד המרבה ואחד הממעית", מטעם שיהיה לו כוונה ועל כן סיים "ובלבד כו'" – פירוש, שהמיעוט שהוא ממעט הוא לסיבת שיכוין לבו לשמים כי טוב יותר למעט בכוונה ממי שמרבה בלא כוונה, וזהו סיבה שממעט - שיהיה לו כוונה. כך נראה לי נכון.

ט"ז אורח חיים סימן א' ס"ק ג'

אם כן יש על מה להתבסס בקיצור התפילה, אם האורך שלה אינו מאפשר לאנשים לכוון את ליבם. מדוע אם כן קמים לא מעט מתנגדים לקיצור התפילה? על מה הם מבססים את דבריהם? יש המבססים את התנגדותם על טענה מעשית – אם לא תתפלל היום ומחר, כשתרצה להתפלל לא תוכל. התפילה התמידית מאפשרת לך להתחבר אליה כשאתה מוכן, אבל תפילה וולונטרית לא תתקיים הרבה פעמים, גם כשהאדם מוכן אליה. זו טענה שאני מסכים איתה, אבל היא לא מוזכרת בהלכה.

שאלת הנוסח

רבן גמליאל אומר: בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה.

רבי יהושע אומר: מעין שמונה עשרה.

רבי עקיבא אומר: אם שגורה תפלתו בפיו - יתפלל שמונה עשרה, ואם לאו - מעין שמונה עשרה.

משנה ברכות ד', ג'

המחלוקת במשנה הראשונה היא בשאלה האם אדם צריך להתפלל תפילה ארוכה כל יום או תפילה מקוצרת, ורק בשבת להתפלל תפילה ארוכה. בעניין זה הובאו שתי דעות קיצוניות (רבן גמליאל ורבי יהושע) ודעה מפשרת (רבי עקיבא).

אבל מייד במשנה הבאה כתוב:

רבי אליעזר אומר: העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים.

משנה ברכות ד', ד'

הרב בני לאו (בספרו **חכמים א'**) הסביר שרבי אליעזר מתייחס בדיוק לאותה מחלוקת, אבל הוא סובר שאסור כלל לקבוע כללים לתפילה, שהרי תפילה שהיא קבועה אינה מאפשרת להתפלל מתוך תחנונים, כלומר: מתוך הלב.

לכאורה צודק מאוד רבי אליעזר בדבריו. מדוע, אם כן, נפסקה ההלכה כרבן גמליאל? מה יענה רבן גמליאל על השאלה הזו?

שתי גישות ביחס לתפילה

התלמוד הבבלי מביא מחלוקת בין שני אמוראים, רבי יוסי בן רבי חנינא ורבי יהושע בן לוי, האם "תפילות – אבות תקנום" או "תפילו – כנגד תמידין תקנום".

איתמר:

רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפילות אבות תקנום;

רבי יהושע בן לוי אמר: תפילות כנגד תמידין תקנום.

שנויה (ברייתא) כמותו של רבי יוסי ברבי חנינא, ושנויה (ברייתא) כמותו של רבי יהושע בן לוי.

שנויה (ברייתא) כמותו של רבי יוסי ברבי חנינא:

אברהם תקן תפלת שחרית – שנאמר: "וַיִּשְׁכַּם אַבְרָהָם בִּבְקֹר אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר עָמַד שָׁם" (בראשית י"ט 27), ואין עמידה אלא תפלה, שנאמר: "וַיַּעֲמֵד פִּינְחָס וַיִּפְלֹל" (תהלים ק"ו 30).

יצחק תקן תפלת מנחה – שנאמר: "וַיֵּצֵא יִצְחָק לְשׁוֹחַ בְּשָׂדֶה לִפְנוֹת עֶרֶב" (בראשית כ"ד 63), ואין שיחה אלא תפלה, שנאמר: "תִּפְלֶה לְעֲנִי כִי יַעֲטֹף וְלִפְנֵי ה' יִשְׁפֹּף שִׁיחוֹ" (תהלים ק"ב 1).

יעקב תקן תפלת ערבית – שנאמר: "וַיִּפְגַּע בַּמָּקוֹם וַיִּלֶּן שָׁם" (בראשית כ"ח 11), ואין פגיעה אלא תפלה, שנאמר: "וְאֵתָה אֶל תִּתְפַּלֵּל בְּעֵד הָעַם הַזֶּה וְאֵל תִּשָּׂא בְּעֵדָם רִנָּה וְתִפְלֶה וְאֵל תִּפְגַּע בִּי" (ירמיהו ז' 16).

ושנויה (ברייתא) כמותו של רבי יהושע בן לוי:

מפני מה אמרו תפלת השחר עד חצות? שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות...

ומפני מה אמרו תפלת המנחה עד הערב? - שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד הערב...

ומפני מה אמרו תפלת הערב אין לה קבע? - שהרי אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים והולכים כל הלילה.

ומפני מה אמרו של מוספין כל היום? - שהרי קרבן של מוספין קרב כל היום...

נאמר: תהיה תשובתו (כלומר, ברייתא זו תוכיח כנגד דעתו) של רבי יוסי ברבי חנינא!

אמר לך רבי יוסי ברבי חנינא: לעולם אמור לך: תפלות אבות תקנום, והסמיכות חכמים על הקרבנות. שאם לא תגיד כך - תפלת מוסף לרבי יוסי ברבי חנינא מי תקנה? אלא: תפלות אבות תקנום, והסמיכות חכמים על הקרבנות.

בבלי ברכות כ"ו ע"ב (מתורגם)

זו השאלה היסודית – מהי תפילה?

רבי יוסי ב"ר חנינא סובר שתפילה היא אמירה אישית, הבעת הלב. אבות האומה נתנו לנו דוגמה שניתן להתפלל בכל שעה, ועל כל עניין. תפילה כזו היא משוחררת מלוח זמנים, מנוסח או ממספר תפילות ביום. היא נובעת מן הלב ישירות ומביעה את מה שיש לאדם לומר לאלוהים. אין זה טכס או חובה.

לעומתו, רואה רבי יהושע בן לוי את התפילה כריטואל, כעבודה קבועה, שיש לעשותה בזמנים קבועים, בדיוק כמו עבודת הקרבנות. בבית המקדש יש חשיבות גדולה לכוונה אבל חשיבות גדולה בהרבה למעשה. יש לעשות את המעשים בדיוק כמו שנקבעו, מבלי לשנותם כלל. אפילו הכוונה שפוסלת את הקורבן היא כוונה לשנות בעשיה (לאכלו חוץ ממקומו או חוץ לזמנו). הדגש הוא על כללי הטכס, ועל העשיה המדוקדקת.

איזה כיוון הוא הדומיננטי ביותר?

מהסוגיה כאן נראה שיש הסכמה שצד הטכסי בתפילה הוא מכריע, והשאלה היא האם קיים גם הצד של תפילה מן הלב. אולם מסוגיה בעמוד הקודם בבבלי, נראה שהתלמוד הסכים שגורם זה הוא הגורם המרכזי לעניין אחר.

שם התלמוד מדבר על האפשרות של השלמת תפילה למי שלא התפלל. מובא בשם רבי יוחנן

טעה ולא התפלל ערבית - מתפלל בשחרית שתים,

שחרית - מתפלל במנחה שתים!

בבלי ברכות כ"ו ע"א

והתלמוד מתלבט מדוע לא הובא המקרי השלישי – לגבי מי שלא התפלל מנחה?

הוא תולה זאת בשאלה: מהו הבסיס להיתר להשלים תפילה? ומעלה שתי אפשרות:

א. תפילה היא כנגד קורבנות, ובקרבן יש כלל "עבר יומו בטל קרבנו", ובין מנחה לערבים מתחלף יום על פי ההלכה.

ב. תפילה היא "רחמי", ולכן ניתן להתפלל אותה ללא הגבלת זמן.

בסופו של דבר מכריעה הגמרא שתפילה היא "רחמי", ולכן אפשר להשלים גם תפילת מנחה בערבית.

בהלכה זו העיקרון של תפילת הלב גובר על העיקרון של תפילת הריטואל.

אגב, השורש הארמי של המילה "רחמי" כולל את הפועל בעברית "אהב". "רחמי" בארמית יכול להיות גם "אהבה", וזו, כידוע, היא פורצת גבולות.

אני חושב שאי אפשר להבין את הלכות תפילה מבלי להבין את שני הקווים היסודיים הללו. מצד אחד תפילה צריכה לתת מענה ללב ומצד שני – לטכס.

משמעויות של תפילה כטכס:

1. בחובה להתפלל גם כאשר לא מכוונים או כאשר מכוונים מעט מן התפילה. חובה זו נובעת מכך שהצד הטכסי בתפילה בא לידי סיפוק, ועל כן היא נחשבת תפילה.
2. החובה להתפלל בזמנים קבועים, בנוסח קבוע, מספר פעמים קבוע ביום. זאת בניגוד לדעתו של רבי אליעזר.
3. בנוסח התפילה – הזכרת עניין הקורבנות פעמים רבות: בתוך תפילת עמידה, לפני התפילה באמירת "קורבנות" ו"פיטום הקטורת" ופרק "איזהו מקומן של זבחים", לאחר התפילה באמירת "שיר של יום" ו"פיטום הקטורת".

משמעויות רבות בהלכה יש לדרישה לתפילה מן הלב:

1. החובה לכווין בתפילה לכתחילה, וההוראות הנוגעות לפעולות שיש לעשות כדי לכוון (לא להתפלל מתוך דברים המביאים לטרדה, לשהות זמן לפני התפילה, ועוד).
2. ההוראות בנוגע לסידור הגוף, לנקיונו, לנקיון המקום שבו מתפללים.
3. ההוראות בנוגע לחובה "לסדר את התפילה" מראש, בזמן שלא היה נוסח קבוע, כלומר: להחליט מראש מה רוצים להגיד.

אני סבור שיש להפריד בין שני הדברים. מרכזה של תפילת היחיד (גם כשהוא נמצא בתוך ציבור) היא כוונת הלב. לגביה נאמר "טוב מעט בכוונה מהרבות שלא בכוונה".

לעומתה, מרכזה של תפילת הציבור היא הטכס (אגב, גם בקורבנות מדובר בקורבנות ציבור).

לכן, הנטייה שלי היא לשנות את תפילת הציבור רק כאשר הדבר הכרחי, ולעומת זאת לתת חופש גדול לתפילת היחיד לעצב את תפילתו בהתאם ללב.